

УДК 94(477):316.647.6

Б. В. Ласка

«РЕПОРТАЖ ІЗ ЗАПОВІДНИКА ІМЕНІ БЕРІЇ» ВАЛЕНТИНА МОРОЗА ЯК ВИКЛИК РАДЯНСЬКІЙ ТОТАЛІТАРНІЙ СИСТЕМІ

У статті проаналізовано твір В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії» в контексті українського національно-визвольного руху та розвитку українського самвидаву. Висвітлено умови і процес написання твору в умовах ув'язнення автора у мордовських таборах суворого режиму. Розкрито масштаб розповсюдження «Репортажу із заповідника імені Берії» серед українських дисидентів та його вплив на політизацію антирадянського руху опору. Проаналізовано зміст твору В. Мороза та його основні ідеї у порівнянні з іншими працями українського самвидаву. Досліджено спробу організації радянським режимом нових репресій проти В. Мороза за написання «Репортажу із заповідника імені Берії».

Ключові слова: Валентин Мороз, «Репортаж із заповідника імені Берії», самвидав, український дисидентський рух, радянський тоталітарний режим, Вячеслав Чорновіл.

Друга половина 60-х рр. ХХ ст. в історії українського національного руху справедливо вважається періодом розквіту самвидаву як однієї із найбільш поширених форм боротьби проти радянського режиму. Перша хвиля арештів української інтелігенції у 1965-1966 рр., організована партійною верхівкою СРСР на чолі із Л. Брежнєвим, не змогла зупинити розгортання дисидентського руху та залякати українську громадськість. Навпаки, тиск зі сторони влади став імпульсом для розгортання національно-визвольного руху в Україні, викликавши створення значної кількості самвидавчих трактатів, книг, памфлетів, листів-звернень на захист заарештованих тощо. Одним із найбільш змістовних та радикальних творів українського самвидаву, який набув популярності серед діячів дисидентського руху, був есеї Валентина Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії», написаний ним в умовах ув'язнення у мордовських таборах суворого режиму в 1967 р.

Предметом даного дослідження є комплексний аналіз праці В. Мороза «Репортаж...» у контексті українського дисидентського руху другої половини 1960-х рр. Основними завданнями статті є висвітлення умов та процесу написання «Репортажу...» В. Морозом, розкриття масштабу його поширення та впливу на інших учасників руху опору, аналіз змісту твору та його основних ідей, а також дослідження реакції радянського режиму на появу памфлету. Щодо історіографії проблеми, то українські вчені – дослідники дисидентського руху – Г. Касьянов [1], А. Русначенко [2], В. Баран [3], І. Стасюк [4], О. Обертас [5], О. Полянський [6], С. Лис [7] у своїх працях приділяли увагу в першу чергу аналізу загальних ідей «Репортажу...» В. Мороза в контексті вивчення інших самвидавчих творів. В. Данилюк та О. Бажан висвітлюють також окремі моменти розповсюдження есею в дисидентському середовищі [8]. Праця І. Геля містить інформацію про спосіб переправлення твору із мордовських таборів до України [9]. До джерельної бази статті входять в першу чергу матеріали архівної кримінальної справи В. Мороза 1967-1970 рр. [10; 11; 12], а також спогади Раїси Мороз [13], Івана Геля [14], матеріали самвидавчого часопису «Український вісник» [15].

Валентин Мороз – уродженець Волині, історик за фахом, який викладав у Луцькому та Івано-Франківському педінститутах, з 1964 р. брав активну участь в українському русі опору проти радянського тоталітарного режиму. У середині 60-х рр. ХХ ст. він був засновником і лідером луцького та івано-франківського дисидентських гуртків, а також брав активну участь у поширенні самвидаву. Зрештою, у вересні 1965 р., під час «першої хвилі арештів» української інтелігенції, В. Мороза було ув'язнено працівниками КДБ, а на Луцькому судовому процесі у січні 1966 р. засуджено за статтею 62 КК УРСР до чотирьох років позбавлення волі у таборах суворого режиму [16, с. 443].

Після досить тривалого та виснажливого етапування у липні 1966 р. В. Мороз разом з іншими жертвами першої хвилі арештів прибув до Дубравного виправно-трудового табору (ВТТ), який знаходився на території Мордовської АРСР [10, арк. 159-160]. У мордовських таборах в цей період були ув'язнені чимало діячів українського національного руху – колишні учасники ОУН і УПА, лідери підпільних організацій 50-60-х рр. ХХ ст. (Об'єднана партія визволення України (ОПВУ), група «Об'єднання», Українська робітничо-селянська спілка (УРСС) тощо). Найвідомішими із них були М. Сорока, Д. Шумук, Л. Лук'яненко, І. Покровський, Ю. Шухевич, С. Вірун, В. Леонюк, Я. Гасюк, Б. Германюк та ін. Вони мали довголітній досвід боротьби за реалізацію української національної ідеї проти тоталітаризму, який передавали новому поколінню руху опору – українським дисидентам.

Умови табірної ув'язнення, знайомство із впливовими діячами українського руху спричинились до змін у світогляді В. Мороза. Вже протягом 1964-1965 рр. він був одним із небагатьох діячів дисидентського руху, які прагнули відновлення незалежності України, а культурницьку діяльність розглядали тільки як перехідний етап до політичної боротьби [2, с. 157-158]. Проте під тиском кадебістів після арешту В. Мороз визнав свою «провину» та пішов на співпрацю зі слідством. Після знайомства у мордовських таборах із діячами ОУН та УПА, членами інших антирадянських організацій та спілкування з ними Мороз отримує впевненість у правильності обраного ним шляху боротьби за відновлення національних прав українського народу [10, арк. 166]. Його погляди стали більш радикальними, близькими до інтегрального націоналізму донцовського зразка.

Вагомий вплив на радикалізацію поглядів В. Мороза справило його знайомство влітку 1966 р. на 7 лагпункті Дубравлагу із визнаним лідером українських політв'язнів, членом крайового проводу ОУН, організатором Кенгірського повстання Михайлом Сорокою. В подальшому В. Мороз ставився до М. Сороки із великою повагою. Після того, як М. Сорока 1971 р. помер, Мороз присвятив йому поезію в прозі «Тверді мелодії», у якій називав ідейного патріарха радянських політв'язнів «Кошовим» і «Вождем» українського національного руху [17, с. 11-12].

Під впливом М. Сороки В. Мороз намагався проводити боротьбу із радянським режимом в умовах табірної ув'язнення. Під час перебування у таборах В. Мороз зав'язав близькі відносини з іншими представниками української інтелігенції, ув'язненими у 1965 р. – М. Горинем, М. Масютком, І. Гелем, О. Заливахою, С. Караванським. Вже в другій половині 1966 р. він написав кілька об'ємних звернень до радянських органів влади, які були присвячені висвітленню засилля російського шовінізму у СРСР та процесів русифікації українського народу [12, арк. 84-290зв]. Дисидент поширював свої рукописи серед інших в'язнів-українців, проводив бесіди на теми націоналістичного характеру [11, арк. 258-259зв]. Також В. Мороз налагоджував контакти із в'язнями інших національностей, активно цікавився їх опозиційною діяльністю, історією та культурою їх народів [11, арк. 252-255зв]. У результаті активної антирежимної діяльності В. Мороза його авторитет у середовищі політв'язнів значно зріс, він став одним із лідерів серед українців у мордовських таборах. Внаслідок обшуку у листопаді 1966 р. матеріали, написані В. Морозом були вилучені табірною адміністрацією, а його самого разом із М. Горинем, М. Масютком та Л. Лук'яненком на шість місяців посадили до табірної тюрми на 11 лагпункті Дубравлагу [10, арк. 165]. Саме в цій в'язниці протягом перших місяців 1967 р. В. Мороз написав свій знаменитий есеї «Репортаж із заповідника імені Берії» [14].

Умови написання твору були складними, зважаючи на постійні візити наглядачів і обшуки у камерах табірної тюрми. Проте «Репортаж...» тюремникам виявити не вдалося в першу чергу через обережність В. Мороза та допомогу йому зі сторони інших політв'язнів-українців. Зокрема, під час роботи Мороза над рукописом есею, вони по черзі чергували біля дверей камери та у разі підходу наглядача подавали сигнал, після чого дисидент ховав свої напрацювання. Місцем схованки для «Репортажу...» та інших рукописів В. Мороза, як правило, була його постіль [11, арк. 259]. Під час написання памфлету дисидент користувався творами мислителів та письменників світового рівня Ф. Бекона, Ф. Ратцеля, Б. Брехта, Б. Шоу, які були в наявності у тюремній бібліотеці або в інших політв'язнів, а також матеріалами таких радянських періодичних видань, як «Український історичний журнал», «Літературна Україна», «Литературная газета», «Наука и религия», «Известия» тощо [11, арк. 214-216]. Не менш важливим джерелом інформації для «Репортажу...» були розповіді політв'язнів різних національностей, які відбували покарання у мордовських таборах. До середини квітня 1967 р. публіцист закінчив роботу над есеєм та передав його для ознайомлення О. Заливасі та І. Гелю [14].

Серед в'язнів мордовських таборів поширювалась інформація про те, що львівський журналіст В. Чорновіл, активний учасник кампанії протестів проти закритих судів над дисидентами, збирає матеріали про репресованих для укладання збірки «Лихо з розуму» та поширення інформації про арешти. Очевидно, саме тому В. Мороз мав на меті відправити свій есеї саме В. Чорноволу для його подальшого поширення та надсилання до радянських органів влади. Залишалось знайти спосіб для відправки «Репортажу...» на волю та його подальшого поширення у самвидаві. Цією справою зайнявся І. Гель, який разом із С. Караванським розробив технологію виготовлення контейнерів для поширення документів за межі табору у вигляді звичайних речей, які не викликали підозри у наглядачів. Станом на квітень 1967 р. вже існував канал передачі матеріалів через в'язнів, у яких закінчувався термін і вони виходили з-під варті. Таким шляхом до львівського журналіста В. Чорновола, зокрема, потрапили матеріали, які увійшли до його збірки «Лихо з розуму». І. Гель залучив до справи передачі «Репортажу...» В. Мороза на волю своїх земляків із Львівщини – Андрія Губича та Василя Мисаковця. Губич, у якого закінчувався термін, погодився вивести есеї за межі табору у своєму взутті. Тоді Мисаковець попросив політв'язня-литовця, який був шевцем, сховати «Репортаж...» у каблучках кирзових черевиків Губича. Через кілька тижнів, у травні-червні 1967 р. А. Губич звільнився із мордовських таборів і привіз твір Мороза до себе на батьківщину, у м. Комарна Львівської області. Невдовзі колишній політв'язень передав «Репортаж...» родичам І. Гелю, які привезли його до Львова до дружини політв'язня М. Гориня Ольги [14]. Переправлення есею Мороза на волю було справжнім подвигом для усіх, хто брав у цьому участь, оскільки у разі викриття покаранням для них міг стати значний тюремний термін.

До В. Чорновола, який проживав у Львові, рукопис «Репортажу...» В. Мороза потрапив у червні 1967 р., очевидно, саме від О. Горинь. Також йому було передано прохання автора відправити документ депутатам Верховної Ради УРСР. Влітку 1967 р. Чорновіл надіслав друковані копії «Репортажу...» голові Президії ВР УРСР Д. Коротченку, та депутатам Зленку, Стефаніку та Кіх, а також планував відправити есеї у ряд владних інстанцій – ЦК КПУ, КДБ при РМ УРСР, Правління Спілки письменників УРСР та Правління Спілки художників УРСР у вигляді додатку до своєї заяви «Лихо з розуму» [11, арк. 38-43]. Від В. Чорновола «Репортаж...» потрапив до його знайомих однодумців у Києві та Івано-Франківську [11, арк. 45-46]. Активність журналіста не залишилася непоміченою для радянського режиму – вже 3 серпня 1967 р. він був заарештований працівниками КДБ. Ключовими обвинуваченнями на адресу Чорновола під час судового процесу у листопаді цього ж року були написання збірника «Лихо з розуму» та розповсюдження есею В. Мороза; журналіста було засуджено на 1,5 року ув'язнення [11, арк. 23-25].

У результаті памфлет В. Мороза досить швидко поширився у дисидентському середовищі та став одним із ключових творів українського самвидаву. Особливо популярним «Репортаж...» став у кінці 60-х рр.

XX ст. Він активно розповсюджувався перш за все у київському та львівському центрах українського руху опору, а також на території як мінімум шести областей УРСР – Київської, Львівської, Івано-Франківської, Дніпропетровської, Черкаської та Донецької. У Києві «Репортаж...» поширював Іван Світличний, який, імовірно, отримав твір від В. Чорновола влітку 1967 р. та зробив кілька його друкованих копій [14]. Знайомство із цим есеєм Мороза згодом на одному із допитів підтверджував письменник Борис Антоненко-Давидович [12, арк. 423]. У вересні 1967 р. працівники КДБ вилучили примірник «Репортажу...» у студентки Київського Державного Університету Надії Кір'ян, яка була близькою знайомою літературного критика Івана Дзюби [10, арк. 317-321].

«Репортаж...» В. Мороза поряд з іншими самвидавними документами поширювався протягом 1967-1968 рр. у Вишгороді біля Києва групою робітників, які працювали на будівництві Київської ГЕС – Олександром Назаренком, Василем Кондрюковим, Валентином Карпенком, Володимиром Комашковим та ін. [11, арк. 134-135] У 1968-1969 рр. в Києві діяла дисидентська група у складі економіста Степана Бедрила, інженера Богдана Чабана та Ярослава Литвина, які виготовляли фотоплівки «Репортажу...» та відправляли їх до Кам'янсько-Бузького району Львівської області для створення фотокопій [8, с. 81]. Після звільнення з таборів у серпні 1968 р. І. Гель продовжив активну участь у виготовленні та поширенні самвидаву, у тому числі і «Репортажу...». Проживаючи у Самборі Львівської області, Гель передавав для подальшого розповсюдження есей Мороза викладачці львівського університету Любомирі Попадюк [9, с. 258]. Зв'язковим між І. Гелем та нею був її син Зорян Попадюк, який у 1968 р. створив серед школярів Самбора підпільну групу Український національно-визвольний фронт (УНВФ). Її учасники читали і поширювали серед інших самвидавних документів також і «Репортаж...» В. Мороза, який не міг не вплинути на становлення світогляду членів антирежимної організації [9, с. 290].

Розповсюдження у самвидаві «Репортажу...» охопило не тільки Київщину та Львівщину. У 1968 р. в Івано-Франківську інженер обласної газово-технічної інспекції Василь Долішний із своїм товаришем В. Семаньківим переписали памфлет Мороза в учнівський зошит, який згодом давали читати однодумцям [8, с. 80]. У червні 1969 р. співробітники КДБ вилучили «Репортаж...» під час обшуку у матері дніпропетровського поета Івана Сокульського, лідера місцевого дисидентського осередку [15, с. 87]. У кінці 1960-х рр. «Репортаж...» також активно поширювали серед свого оточення письменник Василь Захарченко у Черкасах та медик Іван Сук у Донецьку [18, с. 303]. Цей твір і Захарченко, і Сук отримали з київського осередку самвидаву, адже перебували у довірливих стосунках з його лідерами І. Дзюбою, В. Стусом та Б. Антоненком-Давидовичем. У першій половині 70-х рр. XX ст. «Репортаж...» та інші твори В. Мороза розповсюджували члени «Городенківської групи» в Івано-Франківській області – робітники Микола Гуцул, Роман Гайдук та секретар районної організації Товариства охорони природи Микола Гамула [9, с. 311], які виготовляли копії документу за допомогою фотоапарата і друкарської машинки [19]. Ще одним інакодумцем, що на початку 1970-х рр. переховував та поширював «Репортаж...», був шкільний вчитель села Іваніківка Богородчанського району на Івано-Франківщині Василь Гук [20, с. 280-281].

Київські дисиденти організували кілька спроб відправлення есею Мороза за кордон задля інформування громадськості держав Заходу про становище політв'язнів у СРСР та залучення зусиль міжнародної спільноти до процесу їх визволення. Зокрема, у січні 1968 р. співробітниця Інституту мовознавства АН УРСР Зіновія Франко та Михайлина Коцюбинська здійснили спробу передачі «Репортажу...» до Чехословаччини. Фотокопію твору було заховано у коробку з-під цукерок та передано через чехословацьких вчених Єву Покорну та Власту Червену для філолога Андрія Куримського у Прагу. Проте співробітники КДБ вилучили документ під час перетину кур'єрами кордону СРСР у Чопі [10, арк. 168-169]. Зрештою, за сприяння І. Світличного «Репортаж...» було надіслано до Москви, звідки, очевидно, він і потрапив на Захід [14].

Водночас памфлет Мороза був популярний і серед інакодумців Росії. Зокрема, відомі факти розповсюдження «Репортажу...» у Москві і Московській області дисидентами Борисом Єфімовим та Віктором і Валентиною Кузнецовими. На квартирі Кузнецових у м. Пушкіно в березні 1969 р. кадебісти вилучили два примірники цього твору [12, арк. 355-369]. Дослідник А. Русначенко вказував на подібність характеристики основ радянського режиму у В. Мороза та російського опозиційного публіциста Андрія Амальрика, висловлену ним у одному із листів у 1969 р. [21, с. 34-35]. Це є свідченням імовірного ознайомлення А. Амальрика із «Репортажем...».

Після переправлення «Репортажу...» В. Мороза за кордон він досить швидко був там опублікований. Вже у 1968 р. есей побачив світ в українських емігрантських видавництвах – в журналі «Сучасність» та газеті «Шлях перемоги» у Мюнхені (ФРН), а також в газеті «Українське слово» (Париж) [10, арк. 322]. Українська діаспора вперше змогла ознайомитися із творчою спадщиною В. Мороза, а високий публіцистичний рівень «Репортажу...» сприяв зростанню авторитету дисидента в емігрантському середовищі. У березні та травні 1968 р. памфлет Мороза було передано в ефірі радіостанцією «Свобода», в результаті чого ідеї дисидента змогли відкрити для себе тисячі жителів УРСР [10, арк. 339-340].

«Репортаж із заповідника імені Берії» Валентина Мороза формально є зверненням, яке було адресоване депутатам Верховної Ради УРСР. У композиційному плані це досить об'ємний твір, що складається із вступу, семи розділів та закінчення. Більшість українських самвидавних праць, які були написані у другій половині 60-х рр. XX ст., вже після першої хвилі арештів, призначались і були оформлені саме як заяви протесту до органів влади. Зокрема, такими були «Інтернаціоналізм чи русифікація» Івана Дзюби, «Правосуддя чи рецидиви терору» і «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола. Поряд із цими знаковими для самвидаву творами «Репортаж...» є складовою реакції української інтелігенції на початок нової репресивної кампанії зі сторони радянського режиму проти дисидентського руху. Проте особливістю «Репортажу...» є те, що він, на відміну від творів Дзюби та Чорновола, був написаний В. Морозом в умовах

ув'язнення у мордовських «виправно-трудох» таборих. Це свого роду погляд на репресивну машину радянського тоталітарного режиму зсередины, очима її жертви.

За своїм змістом «Репортаж...» - багатогранний публіцистичний твір, що піднімає та розкриває відразу декілька взаємопов'язаних питань та проблем. Основні завдання свого звернення автор визначає з самого початку – це надання правдивої інформації щодо політичних в'язнів радянського режиму, ув'язнених у мордовських таборих та викриття злочинів, які були вчинені працівниками КДБ щодо жертв репресій [22, с. 20]. Також В. Мороз у «Репортажі...» досить влучно із соціально-психологічної точки зору висвітлює внутрішню природу радянського режиму та його тоталітарний характер, а також аналізує загальне становище українського народу в середині 60-х рр. ХХ ст., процеси русифікації та засилля російських шовіністів, причини появи та характер руху опору.

Розпочинається твір із опису розстрілу трьох литовських в'язнів-утікачів Петрусявічуса, Лорентаса та Юрші як прикладу свавілля адміністрації і наглядчів у мордовських таборих [22, с. 17-18]. Загалом у «Репортажі...» В. Мороз описує чимало фактів розправи в СРСР над інакодумцями – представниками різних національних меншин. Зокрема, він подає інформацію про діяльність в ув'язненні українців М. Гориня, М. Масютка, М. Осадчого, казаха М. Кульмагамбетова, грузина З. Кобалію, фіна В. Форселя тощо. Таким чином В. Мороз прагнув згуртувати рух опору неросійських народів проти радянського режиму і російського шовінізму, довести масштабність та всеохопність дисидентського руху на всій території СРСР. Правозахисний характер твору виявився в тому, що В. Мороз при описі злочинів радянського режиму опирався в першу чергу на загальнолюдські цінності, виражені в Загальній Декларації Прав Людини ООН та акцентував увагу на необхідності дотримання представниками влади норм Конституції СРСР та УРСР [22, с. 21-22].

В. Мороз у «Репортажі...» переконливо доводить факт існування у Радянському Союзі політичних переслідувань та репресій за власні думки і переконання. Він пише, що «...осуджені за «антирадянську агітацію та пропаганду» - це інакомислячі, а то й просто мислячі, духовний світ яких не вмістився в прокрустове ложе сталінських стандартів...» [22, с. 24-25] Дисидент вказує на те, що ст. 62 КК УРСР (про «антирадянську агітацію і пропаганду»), за якою було засуджено більшість заарештованих під час «першого покосу» представників української інтелігенції, суперечить Конституції СРСР та Загальній Декларації Прав Людини ООН, оскільки допускає необмеженість сваволі репресивних органів та можливість розправи над будь-якою «незручною» для влади людиною [22, с. 21].

У «Репортажі...» можна чітко прослідкувати основи історіографічної концепції В. Мороза. Публіцист вважав, що людське суспільство рухається шляхом прогресу та діалектичного заперечення. Проте рушійною силою цього прогресу є не економічна сфера, як вважали представники марксистської історіографії, а творча діяльність індивіда [22, с. 28]. В. Мороз різко засуджував колективізм радянської ідеології, протиставляючи йому спрямованість на окрему особистість. Використовуючи напрацювання засновника геополітики німецького вченого Ратцеля, В. Мороз робить висновок про те, що творчий розум індивіда вищий від суспільної маси, яку публіцист називає «будівельним матеріалом історії». Кожна особистість, а також її погляди, навіть якщо вони суперечать загальноприйнятим, є цінністю, яку не можна нівелювати. Таким чином В. Мороз обґрунтував необхідність існування феномену інакомислення у будь-якому суспільстві, в тому числі і в радянському [22, с. 29-34].

Дисидент також звертав увагу на відносність та суб'єктивність історичних знань: «Історик, навіть безсумнівно впевнений у своїй істині, ніколи не зможе так переконливо, наочно показати причини історичного явища: він не зможе поставити експеримент, він має справу з абстракцією» [22, с. 42]. Дослідник О. Полянський вказав на те, що ці думки Мороза були співзвучні із тенденціями світової історіографії, зокрема постмодернізмом та заперечували догматизм офіційних радянських істориків [6].

На думку В. Мороза, основи радянського тоталітарного режиму сформувались і набули найбільш антигуманної форми у період правління Сталіна. Публіцист характеризував радянську систему як «деспотію», порівнюючи її із звичаями африканських племен первісного зразка. Основними засобами утвердження «деспотизму» в СРСР В. Мороз вважав силу примусу зі сторони влади, тотальний контроль над всіма проявами громадського життя та його стандартизацію [22, с. 31-33]. Єдиною сферою, яка не піддається стандартизації та тиску зі сторони системи, є духовний світ творчої особистості. Саме тому, за В. Морозом, відбувається боротьба тоталітарного режиму проти будь-яких проявів самостійної думки та власної ініціативи у суспільстві. Основним засобом нейтралізації небезпеки для системи зі сторони духовного світу людини було залякування суспільства через постійні репресії, наслідком чого стала «повна нівеляція особистості» та утворення «імперії гвинтиків» [22, с. 36].

На думку дослідника українського самвидаву О. Обертаса, однією з основних проблем, які піднімаються в есеї, є проблема знецінення життя людини та руйнування тоталітарним режимом людської індивідуальності [5, с. 135]. Такий стан речей, на думку публіциста, призвів до завдання суспільству в СРСР глибокої морально-психологічної травми та значної деформації його духовної сфери. Правлячий режим пішов на цей крок задля збереження своєї влади та забезпечення керованості суспільства. Проте наслідком формування «людини-гвинтика» стала повна несамостійність людей, їх нездатність робити життєвий вибір та відповідати за нього [22, с. 39]. Негативно ставився дисидент до запровадження колгоспної системи у сільському господарстві як до найбільш яскравого прикладу колективізму. Із існуванням феномену «людини-гвинтика» В. Мороз пов'язував кризу та відсутність нових ідей у офіційній радянській науці, літературі, мистецтві. Гальмуючим фактором для розвитку культури в СРСР дисидент вважав нав'язування соцреалізму як єдиного дозволеного культурного напрямку та існування системи цензури [22, с. 27-28]. Автор «Репортажу...» проводить численні паралелі між Радянським Союзом із однієї сторони та

нацистським режимом А. Гітлера в Німеччині і «культурною революцією» Мао Цзедуну в Китаї з іншою, вказуючи на їх тоталітарний характер.

В. Мороз зробив важливий висновок про те, що «деспотизм», тоталітаризм і колективізм радянського режиму не є історично притаманними для українців. Публіцист акцентував увагу на особливостях менталітету українського народу, його демократизмі та орієнтованості на індивідуалізм, високо оцінював філософію Г. Сковороди та його принцип «Пізнай самого себе» [22, с. 32-33].

У розділі «Оргія на руїнах особистості» В. Мороз звернув увагу на ряд ключових проблем радянського суспільства зразка середини 1960-х рр., таких як прогресуюча криза в сільському господарстві та занепад морально-етичної сфери. Публіцист вважав ці проблеми наслідками політики сталінського режиму. Жорсткій критиці піддається планова система господарювання та домінування екстенсивного, а не інтенсивного шляху зростання виробництва. Мороз вказує на наявність подвійної моралі в суспільстві, атрофування внаслідок тиску зі сторони системи духовних здібностей та моральних чеснот людини. Дисидент протиставляє радянській тоталітарній («деспотичній») системі країни Заходу із демократичним устроєм та орієнтованістю на особистість. Наводячи приклади з історії, дисидент прийшов до висновку, що сталінський «порядок» є причиною відсталості СРСР [22, с. 42-46].

Найбільш жорсткій критиці В. Мороз у своєму есеї піддав репресивну машину радянського режиму – Комітет Державної Безпеки (КДБ). Публіцист вважав КДБ основним знаряддям системи для залякування суспільства та творення «імперії гвинтиків». Мороз висвітлював конкретні приклади перевищень повноважень працівниками КДБ щодо заарештованих політв'язнів, використання ними морального терору, а також інших позасудових методів боротьби проти інакодумців. Саме кадебістів публіцист вважав основними організаторами першої хвилі репресій проти української інтелігенції у 1965-1966 рр. За Морозом, КДБ є центром зосередження реакційних сил суспільства, які стоять на шляху прогресу; це пережиток сталінських часів, який підлягає ліквідації [22, с. 48-52].

Розділ есею «У заповіднику» присвячений опису нелюдських умов перебування політв'язнів у мордовських таборих та методів їх покарання і «перевиховання» зі сторони працівників КДБ. На основі власного досвіду В. Мороз підкреслює, що основною метою табірної адміністрації є знищення людської гідності ув'язнених. Публіцист визначає основні методи тиску на інакодумців у таборах та їх протизаконний характер – обов'язкова щоденна праця, позбавлення особистих побачень з родичами, заниження норм харчування, використання медицини з каральною метою, вербування спецагентів серед в'язнів для постійного контролю над ними, погрози, ув'язнення у карцерах і табірних тюрмах тощо [22, с. 56-60]. В. Мороз робить висновок про те, що діяльність КДБ є «підривною» щодо радянської влади, оскільки компрометує її в очах простих громадян та міжнародної спільноти [22, с. 61].

В. Мороз у «Репортажі...» позитивно оцінював засудження «культу особи» Сталіна на XX з'їзді КПРС у 1956 р. та часткові демократичні перетворення доби «відлиги». Публіцист належав до тієї частини української інтелігенції, представники якої, на думку вчених Данилюка і Бажана, пов'язували подолання усіх негативів у національній політиці радянської влади щодо цілеспрямованого знищення української нації саме з рішеннями XX з'їзду партії [8, с. 22]. В. Мороз вважав період сталінізму пройденим етапом для українського народу, а хрущовську «відлигу» - тільки перехідною стадією до остаточного подолання негативних наслідків доби Сталіна. При цьому певні зрушення в національній політиці, які уможливили появу і розквіт руху шістдесятників в Україні публіцист вважав не особистою заслугою М. Хрущова, а історичною закономірністю, яка була пов'язана із піднесенням антиколоніального і національно-визвольного рухів в усьому світі та розпадом найбільших колоніальних імперій.

Описуючи психологію радянського режиму і репресивної системи КДБ, В. Мороз у «Репортажі...» не втрачає оптимізму та впевненості у швидких змінах на краще. Свої надії він пов'язував із молодим поколінням інтелігенції, яке не знало сталінських часів та вимагало простого дотримання радянських законів і конституції. Описуючи український дисидентський рух середини 60-х рр. XX ст., Мороз акцентував увагу на його спрямованості проти російського шовінізму. Публіцист був переконаний у широкій підтримці ідей дисидентів серед українського народу. Свідченням перших зрушень у сфері національної політики він вважав події на V з'їзді письменників України у листопаді 1966 р., коли його учасниками було виголошено ряд промов, у яких відкрито висловлювалося невдоволення становищем української мови в УРСР [22, с. 54]. Події середини 60-х рр. XX ст., пов'язані із рухом шістдесятників В. Мороз вважав «переломом епохи». Великого значення він надавав організації кампанії протестів після «першої хвилі арештів», що було ознакою появи громадської думки в Україні: «...ламається крига жаху, що непорушно сковувала духовне життя народу довгі роки» [22, с. 55].

Цікаво, що детально описуючи вади і психологію радянської системи, В. Мороз цілком в дусі доби «відлиги» вважає її породженням виключно «деспотії» Сталіна. Дисидент не виступає проти радянської влади в Україні як такої, а наголошує в першу чергу на необхідності ліквідації пережитків сталінізму [22, с. 61-62]. Підтвердженням цієї тези є сама назва есею. Певний вплив на націонал-комуністичні тенденції у «Репортажі...» могло справити ймовірне ознайомлення його автора в Мордовії із працею І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». Ця праця була вилучена кадебістами під час обшуку у М. Гориня у 1966 р., який був близьким другом В. Мороза в період ув'язнення у мордовських таборах [22, с. 60].

Проте не виключено, що таким чином В. Мороз прагнув просто втриматися у межах легального дискурсу та дотримати стиль «звернення» до радянських органів влади. Адже «Репортаж із заповідника імені Берії» В. Мороза вирізняється з-поміж інших самвидавчих праць другої половини 1960-х років більш радикальним стилем викладу матеріалу, високим рівнем емоційності. Якщо І. Дзюба та В. Чорновіл намагаються вести дискусію із владою щодо національної політики та необхідності дотримання

законодавства, то автор «Репортажу...» різко викриває саму суть радянського тоталітаризму, описуючи деформації суспільства та окремої особистості внаслідок тиску і репресій зі сторони режиму [5, с. 135-136].

Багато в чому есеї Мороза перегукується із памфлетом В. Чорновола «Правосуддя чи рецидивний терору?», присвяченим опису порушень законодавства під час першої хвилі арештів, який був написаний у кінці 1966 р. Зокрема, і Мороз, і Чорновіл вважали арешти української інтелігенції у 1965-1966 рр. рецидивом сталінських репресій, часів, коли «вбивця називався «соціально близьким», а письменник чи художник уважався небезпечним ворогом» [23, ст. 107]. Обидва дисиденти вказували на суперечність між 62 статтею КК УРСР та Конституцією СРСР, на наявність у Радянському Союзі політичних переслідувань за переконання, за інакодумство, невирішеність в Україні національної проблеми. Спільним для обох праць є також їх правозахисний характер, посилання на «Загальну декларацію прав людини», затверджену ООН. Водночас у творі Чорновола набагато краще систематизовані матеріали щодо проведення слідства і судової розправи над дисидентами під час першої хвилі арештів, тоді як Мороз подає інформацію в першу чергу про становище політв'язнів у мордовських таборих. «Репортаж...» вирізняється також вдалими філософськими узагальненнями та загальнодемократичною спрямованістю.

Написання В. Морозом «Репортажу...», його передача за межі табору, радикальність та антирадянська спрямованість твору не залишилися поза увагою КДБ. Реакцією влади стало відкриття нової кримінальної справи проти дисидента. У липні 1967 р., коли кадебісти ще не знали про написання «Репортажу...» Морозом, рішенням Зубово-Полянського народного суду у селі Явас Мордовської АРСР його було переведено для подальшого відбування покарання у Владимирську тюрму через систематичні порушення табірної режиму, бойкот примусової праці та проведення серед політв'язнів «антирадянської націоналістичної діяльності» [10, арк. 164]. Вже у серпні 1967 р. Мороза перевезли до слідчого ізолятора КДБ у Києві, де утримували до квітня 1969 р. спочатку як свідка у справі В. Чорновола, а згодом як обвинуваченого у справі про написання «Репортажу...» [13, с. 89]. Метою радянського режиму була повна ізоляція В. Мороза від контактів з іншими політв'язнями та зовнішнього світу, а також новий тюремний термін для дисидента.

Під час допиту у справі В. Чорновола Мороз навідріз відмовився надавати будь-які покази про власний памфлет. Тим не менше, слідчий КДБ Крикливець у вересні 1967 р. постановив виділити матеріали щодо В. Мороза та написання ним «Репортажу...» в окреме провадження [10, арк. 2]. Приводом для відкриття кримінальної справи проти В. Мороза стала невдала спроба передачі його есею за кордон чехословацькими науковцями Є. Покорною та В. Червеною у кінці січня 1968 р. Вже 3 лютого 1965 р. справу було відкрито в Київському управлінні КДБ, проведення слідства доручено капітану М. Кольчику [10, арк. 77-78].

Слідство у справі «Репортажу...» тривало протягом 14-ти місяців, проте кадебісти не зуміли за цей період зібрати переконливих доказів на підтвердження факту написання цього документу В. Морозом. Основним завданням працівників КДБ був пошук рукопису «Репортажу...» для підтвердження авторства Мороза. Для цього протягом вересня-жовтня 1968 р. було здійснено чотири обшуки – на квартирах дружини дисидента Раїси Мороз в Івано-Франківську [11, арк. 99-101], дружини В. Чорновола Олени Антонів у Львові [11, арк. 116-118], близької знайомої Чорновола Людмили Шереметьєвої у Львові [11, арк. 187-190] та її батьків у Кіровограді [11, арк. 198-201]. Проте рукопис так і не було виявлено. Імовірно, його було знищено ще після арешту Чорновола влітку 1967 р.

Здійснювався тиск і на самого В. Мороза, зокрема йому протягом лютого-серпня 1968 р. не давали дозволу на побачення з рідними [22, с. 172]. 16 квітня 1968 р. дисиденту без жодних вагомих доказів було висунуто обвинувачення за частиною II ст. 62 КК УРСР, згідно якої передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі строком до 15 років [10, арк. 83]. Протягом 16 квітня 1968 – 19 березня 1969 рр. слідчий Кольчик провів вісім допитів В. Мороза. Проте дисидент тримався з гідністю, під час допитів відмовлявся відповідати на запитання слідчого, мотивуючи це тим, що не вважає написання та поширення «Репортажу...» «антирадянською агітацією та пропагандою», а також відмовився підписувати протоколи допитів [10, арк. 85-121]. Така поведінка Мороза на слідстві свідчить про те, що він засвоїв уроки свого першого судового процесу, коли йому довелося піти на співпрацю з кадебістами. Наявність у дисидента досвіду протистояння з радянською системою та її репресивними органами справила вплив на його світоглядні переконання. Під час справи «Репортажу...» В. Мороз вже не визнавав свою «провину», а сам звинувачував КДБ у порушенні радянського законодавства та компрометації СРСР на міжнародній арені.

Ще одним завданням слідства був пошук свідків, які б могли дати покази про те, що автором «Репортажу...» є саме В. Мороз. Вже на першому допиті раніше засудженого за поширення «Репортажу...» В. Чорновола, який було проведено у лютому 1968 р., журналіст дав покази про те, що рукопис есею був виконаний рукою Мороза [11, арк. 38]. Ці свідчення були основним і мало не єдиним аргументом кадебістів. Проте згодом В. Чорновіл зрозумів свою помилку і коли через декілька тижнів співробітники КДБ пред'явили йому для впізнання почерк Мороза, він відмовився це робити, пославшись на погану зорову пам'ять [11, арк. 56-58]. Більше того, під час одного із побачень В. Мороза із дружиною в другій половині 1968 р. в'язень зумів передати через неї прохання до Чорновола змінити свої покази у справі «Репортажу...» [13, с. 83]. Сам Мороз у січні 1969 р. написав заяву слідчому Кольчику, у якій підкреслив: «Покази Чорновола вважаю неіснуючими» [10, арк. 113]. В результаті В. Чорновіл виконав прохання Мороза і заявив про неточність своїх попередніх свідчень щодо «Репортажу...» [11, арк. 74-79]. Таким чином слідство було позбавлене єдиного свідка, на покази якого можна було б опертися під час суду.

Всього за період слідства працівниками КДБ було допитано 44 особи, із яких 19 – політв'язні, які перебували у мордовських таборих і були знайомі із В. Морозом [10; 11; 12]. Чимало допитаних, зокрема І. Світличний, З. Франко, Н. Кір'ян, О. Антонів, В. Комашков, відкрито не бажали повідомляти необхідну для

слідства інформацію щодо «Репортажу...». Абсолютна більшість в'язнів мордовських таборів, серед яких Л. Лук'яненко, О. Заливаха, М. Горинь, С. Караванський, М. Масютко, А. Шевчук, Б. Германюк та ін. заперечували причетність В. Мороза до написання «Репортажу...» або уникали відповіді на запитання слідчих. З-поміж них тільки в'язень-росіянин Юрій Козинський пішов на співпрацю із кадебістами та надав інформацію про те, що В. Мороз систематично займався написанням праць антирадянського змісту та їх поширенням серед інших ув'язнених [11, арк. 258-259]. Проте через наявність у Козинського психічного захворювання його свідчення теж не могли бути вагомим доказом проти В. Мороза.

Після безрезультатних пошуків рукопису «Репортажу...» та свідків причетності В. Мороза до його написання слідчі КДБ змінили тактику. У грудні 1968 р. видано постанову про призначення експертизи встановлення авторства «Репортажу...» за ознаками письмової мови [12, арк. 74-76]. Використання подібних експертиз для доведення «провини» дисидентів було започатковано кадебістами під час проведення слідства по справі М. Масютка у 1966 р. [1, с. 51-52]. На основі текстуального аналізу зошитів із заявами та публіцистичними творами Мороза, які були вилучені у нього у мордовських таборах, київські судові експерти прийшли до висновку, що автором «Репортажу...» є саме В. Мороз [12, арк. 81-83зв]. Висновок експертизи і став фактично єдиним «доказом» проти дисидента, який працівники КДБ змогли отримати за весь період слідства.

Зважаючи на постійні невдачі працівників КДБ, що супроводжували їх під час розслідування справи про авторство «Репортажу...», прокурор УРСР Ф. Глух змушений був дев'ять разів давати санкцію на продовження строку попереднього слідства [12, арк. 383-410]. Проте вагомих доказів на підтвердження «провини» В. Мороза, які можна було б використати на суді, знайдено не було. Бойкот слідчих дій зі сторони самого обвинуваченого та його досить грамотна і безкомпромісна поведінка тільки ускладнювала судову розправу над ним. Зрештою, 1 квітня 1969 р. справу щодо В. Мороза було закрито через брак доказів [12, арк. 411-413], що стало важливою перемогою дисидента у протистоянні із режимом. Такий результат справи «Репортажу...» був скоріше винятком із загальної тенденції судових розправ над українськими дисидентами. Невдовзі публіциста було відправлено до Владимирської тюрми, де він пробув до завершення терміну ув'язнення і 1 вересня цього ж року вийшов на волю.

Серед інших причин закриття справи В. Мороза варто виділити досить ліберальну позицію щодо дисидентського руху партійного керівництва ЦК КПУ на чолі з П. Шелестом, у діяльності якого прослідковувалися націонал-комуністичні тенденції. У апаратному протистоянні із союзним центром Шелесту були невідгідні масштабні судові процеси над інакодумцями через значні репутаційні ризики та загрозу падіння власного авторитету. Можна припустити, що саме «м'який стиль» республіканського КДБ у справах В. Чорновола 1967 р. та В. Мороза 1968-1969 рр. став однією із причин заміни Брежнєвим на посаді його голови В. Нікітченка, який був людиною Шелеста на повністі залежного від Москви В. Федорчука влітку 1970 р. Певний вплив на позицію режиму у справі «Репортажу...» справили протестна кампанія після першої хвилі арештів та «епістолярна революція» другої половини 1960-х рр., організовані активною частиною української інтелігенції.

Зрештою, після другого арешту В. Мороза влітку 1970 р. йому були висунуті нові обвинувачення у написанні есеїв «Мойсей і Датан», «Серед снігів» та «Хроніка опору». У вересні цього ж року, вже за вказівкою нового голови КДБ УРСР В. Федорчука постанову про закриття справи щодо «Репортажу...» було відмінено, а звинувачення проти Мороза у його написанні відновлено [12, 421-424]. В результаті Івано-Франківського судового процесу дисидент отримав вирок у вигляді 14 років позбавлення волі.

Таким чином, поява «Репортажу...» В. Мороза у самвидаві була фактором, який сприяв процесам політизації українського дисидентського руху та прискорював їх. Памфлет був одним із знакових документів самвидаву другої половини 60-х рр. ХХ ст. Умови написання твору у мордовських таборах були надзвичайно складними, що не завадило В. Морозу вдало завершити свою роботу. Глибокий аналіз публіцистичних основ радянського тоталітаризму, опис побуту політв'язнів, радикалізм висновків автора справили значний вплив на свідомість багатьох учасників антирежимного руху опору. Про це свідчить масштаб поширення есею Мороза серед українських дисидентів, який цілком можна співставити із розповсюдженням праць І. Дзюби та В. Чорновола. Акцентування уваги на правозахисних моментах та характеристика дисидентства як загальносоюзного наднаціонального явища було передумовою для поширення ідей В. Мороза серед інакодумців не тільки в Україні, але і в інших республіках СРСР. Вагомою перемогою дисидентського руху у протистоянні із радянським режимом став повний провал кримінальної справи, яку було відкрито проти В. Мороза за написання «Репортажу...». За весь період слідства, яке тривало більше року, кадебісти не спромоглися довести, що автором есею був саме Мороз. Успіх та популярність «Репортажу...» висунули В. Мороза на одне із чільних місць в українському дисидентському русі, публіцист став уособленням радикальних тенденцій в самвидаві. Публікація есею за кордоном сприяла розголосу проблеми порушення прав людини в Україні на міжнародному рівні та поклала початок зростанню популярності особи автора «Репортажу...» серед української емігрантської спільноти.

Джерела та література

1. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
2. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.
3. Баран В. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.) / В. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
4. Стасюк І. Погром українського самвидаву початку 1970-х рр.: передумови і наслідки / І. Стасюк. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/21513/1/33-179-185.pdf>.

5. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / О. Обертас. – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с.
6. Полянський О. Валентин Мороз: постать на тлі епохи / О. Полянський // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ldufk.edu.ua/files/photoGallery/2016/Zahalni/Moroz/na%20ti%20epochy.pdf>
7. Лис С. Слово поза цензурою. Самвидав як феномен культури і суспільно-політичної думки 1960-х – 1980-х років (Західна Україна) / С. Лис. – Луцьк: Твердиня, 2008. – 76 с.
8. Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / О. Бажан, Ю. Данилюк. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
9. Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття / Ред. та упор. І. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2013. – 392 с.
10. Архів управління Служби безпеки України (далі – Архів УСБУ) у Івано-Франківській області. – Спр. 57049-ФП. – Т. 1, арк. 1-350.
11. Архів УСБУ у Івано-Франківській області. – Спр. 57049-ФП. – Т. 2, арк. 1-358.
12. Архів УСБУ у Івано-Франківській області. – Спр. 57049-ФП. – Т. 3, арк. 1-426.
13. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів: Свічадо, 2005. – 216 с.
14. Кіпіані В., Овсієнко В. Інтерв'ю Геля Івана Андрійовича. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.
15. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 3 / Упор. В. Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2006. – 976 с.
16. Рух опору в Україні: 1960-1990. Енциклопедичний довідник / Передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с.
17. Мороз В. Тверді мелодії / В. Мороз. – Клівленд: Анабазис, 1980. – 202 с.
18. Політичні протести й інакомудство в Україні (1960-1990): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко. – К.: Смолоскип, 2013. – 736 с.
19. Бажан О. «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60-80-х роках / О. Бажан. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://memorial.kiev.ua/zhurnal/pdf/01-02_1998/357.pdf.
20. Гук В. Шлях до волі / В. Гук. – Івано-Франківськ: ВГЦ «Просвіта», 2012. – 628 с.
21. Русначенко А. Рухи опору режимові в Україні та в Росії у 1950-1980-х роках / А. Русначенко // Мандрівець. – 2010. – № 2. – С. 30-37.
22. Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – 286 с.
23. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 2. «Правосуддя чи рецидиви терору?». «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966-1969 рр. / Упор. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2003. – 906 с.

Паска Б. В. «Репортаж из заповедника имени Берия» Валентина Мороза как вызов советской тоталитарной системе

*В статье проанализирован труд В. Мороза «Репортаж из заповедника имени Берия» в контексте украинского национально-освободительного движения и развития украинского самиздата. Освещены условия и процесс написания произведения в условиях заключения автора в мордовских лагерях строгого режима. Раскрыто масштаб распространения «Репортажа из заповедника имени Берия» среди украинских диссидентов и его влияние на политизацию антисоветского движения сопротивления. Проанализировано содержание произведения В. Мороза и его основные идеи в сравнении с другими работами украинского самиздата. Исследовано попытку организации советским режимом новых репрессий против В. Мороза за написание «Репортажа из заповедника имени Берия». **Ключевые слова:** Валентин Мороз, «Репортаж из заповедника имени Берии», самиздат, украинское диссидентское движение, советский тоталитарный режим, Вячеслав Чорновил.*

Paska B. V. Valentyn Moroz's "Report from the Beria reserve" as a challenge against the Soviet totalitarian system

The article analyzes the work of V. Moroz "Report from the Beria reserve" in the context of the Ukrainian national liberation movement and development of Ukrainian samizdat. The author deals with the conditions and the process of writing a work in conditions of detention of the author in Mordovia camps of strict regime. The prevalence of "Report from the Beria reserve" among Ukrainian dissidents and its impact on the politicization of the anti-Soviet resistance are investigated. The content of the work of Moroz and his basic ideas compared to other Ukrainian samizdat writings are researched. The attention is focused on the attempt to organize new repression by the Soviet regime against V. Moroz for writing "Report from the Beria reserve".

Key words: Valentyn Moroz, "Report from the Beria Reserve", samizdat, Ukrainian dissident movement, Soviet totalitarian regime, Vyacheslav Chornovil.